

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK-
TERMİNOLOJİ VAHİDLƏRİN İNFORMASIYA
STRUKTURU**

İxtisas: 5704.01 – “Dil nəzəriyyəsi”

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: **Samirə Yusifəli qızı Vəliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Odlar Yurdu Universitetinin Dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Bahar Cumay qızı Cəfərova

Rəsmi opponentlər:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

Filologiya elmləri doktoru, professor
Gülçöhrə Babaəli qızı Aliyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Pərvin Şurəddin qızı Bayramova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın
sədri:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Məsud Əhməd oğlu Mahmudov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müəyyən nitq parçasında mövcud olan məlumat dilin müxtəlif vahidləri vasitəsilə ötürülür. Həmin vahidlərdən biri də leksik-terminoloji vahidlərdir. Leksik-terminoloji vahidlərin bir sıra xüsusiyyətləri ilə yanaşı, informasiyavericilik cəhətləri də vardır. Məhz tədqiqat işində ingilis və Azərbaycan dillərinə məxsus leksik-terminoloji vahidlərin informasiya mahiyyəti, məzmunu açılır, konkret dillərin informasiya axınında, məlumat məkanında onların rolu əsaslandırılır. Bu, tədqiqatın əsas və aktual xüsusiyyətlərindəndir.

“Terminoloji fəaliyyət” informasiyanın ayrı-ayrı növlərini əhatə edir: elmi informasiya, faktual informasiya, koqnitiv informasiya və s. Bu sahədə əsas məsələlərdən biri terminoloji nominasiya problemdir. Terminoloji nominasiyanın tipologiyası birbaşa verilən informasiyanın strukturu ilə əlaqədardır. Beləliklə, mövzunun aktuallığını aşağıdakı məsələlər şərtləndirir: leksik-terminoloji vahidlərin informasiya təbiəti, onların informasiya yükü və bloku; informasiya hüququ, terminin definitiv əlamətləri, informasiya vasitələri, terminin koqnitiv xüsusiyyətləri, dünyanın dil mənzərəsinin dərk olunmasında həmin vahidlərin rolu. Bunlar tədqiqatın əsas aktual cəhətlərindəndir.

Müasir qlobal kommunikasiya mühitində terminoloji informasiyanın yalnız verbal mətn vasitəsilə deyil, vizual, audio və rəqəmsal platformalar üzərindən multimodal şəkildə təqdim olunması da terminoloji sistemlərin tədqiqatını aktuallaşdıran amillərdəndir.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən mühüm cəhətlərdən biri də müasir qloballaşma və rəqəmsal kommunikasiya şəraitində terminoloji sistemlərin sürətlə yenilənməsi və informasiya daşıyıcısı kimi funksional imkanlarının genişlənməsidir. Elmi-texniki tərəqqi, beynəlxalq informasiya mübadiləsinin intensivləşməsi, yeni bilik sahələrinin meydana çıxması terminoloji vahidlərin yalnız nominativ və definitiv deyil, həm də koqnitiv və kommunikativ mahiyyətinin öyrənilməsinə zəruri edir. İngilis dili qlobal elmi kommunikasiya vasitəsi kimi yeni terminlərin formalaşmasına və yayılmasına təsir göstərdiyi halda, Azərbaycan dili həmin terminoloji axının milli dil sisteminə mənimsənilməsi, adaptasiyası və informasiya potensialının qorunması

baxımından xüsusi maraq doğurur. Bu baxımdan leksik-terminoloji vahidlərin informasiya strukturunun, onların mətn daxilində funksionallaşmasının, terminoloji informasiyanın kondensasiyası, dekodlaşdırılması və koqnitiv interpretasiyasının müqayisəli şəkildə araşdırılması həm nəzəri dilçilik, həm terminologiya, həm də tətbiqi dilçilik üçün aktual elmi problem kimi çıxış edir. Tədqiqatın aktuallığı həm də onun dilin informasiya-terminologiya sferası, terminoloji nominasiya və koqnitiv-informasiya modellərinin öyrənilməsi istiqamətində yeni elmi baxış formalaşdırmaq imkanları ilə müəyyən olunur. Rəqəmsal texnologiyaların və süni intellekt əsaslı sistemlərin inkişafı terminoloji vahidlərin avtomatik çıxarılması, emalı və sistemləşdirilməsi problemlərini aktuallaşdırmış, terminologiyanın idarə olunmasına yeni elmi yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Bu istiqamətlər dissertasiyanın bütün fəsillərində sistemli şəkildə izlənilir və terminoloji vahidlərin müxtəlif struktur səviyyələrdə informasiya funksiyasını müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

Terminologiya və leksik-terminoloji vahidlərin struktur-semantik, nominativ və funksional xüsusiyyətləri Azərbaycan və xarici dilçilikdə müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq olunmuşdur. V.M.Leyçik terminologiyayı anlayış və informasiya sistemi kimi¹, Y.S.Stepanov terminlərin elmi biliklərin ifadəsində rolunu², İ.R.Qalperin isə mətn informasiyasının tipologiyasını³ araşdırmışdır. Azərbaycan dilçiliyində M.Qasimov⁴, S.Sadıqova⁵, İ.Qasimov⁶ və Ə.Əsədov⁷ terminlərin informasiya yükü, terminyaratma və

¹ Лейчик, В.М. Терминоведение. Предмет, методы, структура. / В.М.Лейчик. – Москва: Издательство ЛКИ, – 2007. – 256 с.

² Степанов, Ю.С. Основы общего языкознания. / Ю.С.Степанов. – Москва: Просвещение, – 1975. – 271 с.

³ Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва: Наука, – 1981. – 140 с.

⁴ Qasimov, M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları / M.Ş.Qasimov. – Bakı: Elm, – 1973. – 186 s.

⁵ Sadıqova, S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri problemləri. / S.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2002. – 230 s.

⁶ Qasimov, İ. Azərbaycan dilində hərbi terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı (Monoqrafiya). / İ.Qasimov. – Bakı: Nurlan, – 2020. – 312 s.

⁷ Əsədov, Ə. Türk dillərində termin yaradıcılığı / Ə.Əsədov. – Bakı: Elm, – 1997. – 154 s.

terminoloji sistemlərin xüsusiyyətləri ilə bağlı mühüm fikirlər irəli sürmüşlər. Bununla belə, ingilis və Azərbaycan dillərində leksik-terminoloji vahidlərin informasiya strukturu, onların koqnitiv-informasiya mahiyyəti və informasiyavericilik potensialının müqayisəli şəkildə kompleks tədqiqi kifayət qədər işlənməmişdir. Bu istiqamətdə xüsusilə M.N.Volodininin “Terminoloji nominasiya və terminin koqnitiv-informasiya təbiəti” mövzusunda tədqiqatı məlum olsa da⁸, müqayisə olunan dillər əsasında sistemli araşdırmalar demək olar ki, mövcud deyildir. Bu baxımdan təqdim olunan tədqiqat mövcud elmi boşluğun doldurulmasına yönəlmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı leksik-terminoloji vahidlərdir, predmeti isə həmin vahidlərin informasiya strukturudur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Leksik-terminoloji vahidlərin nominasiyası və onların informasiya vermə xüsusiyyətləri onların koqnitiv-informasiya bazası əsasında tədqiq olunur. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi tələb olunur:

- öncə terminlərin formal, semantik (məzmun), xüsusi və koqnitiv (anlam) strukturlarını müəyyənləşdirmək;
- terminləri xüsusi informasiya vasitəsi kimi öyrənmək; terminin informasiya strukturunu təyin etmək;
- leksik-terminoloji vahidlər vasitəsilə informasiyanın verilmə sahələrini və üsullarını dəqiqləşdirmək;
- leksik-terminoloji informasiya və kontekst məsələsinə aydınlıq gətirmək;
- tutuşdurulan dillərin informasiya-terminologiya sferasında definitiv məlumatın ötürülməsi prinsiplərini ayırd etmək;
- mətn və informasiya məsələsində leksik-terminoloji vahidlərin mənbələrini, lingvokulturoloji aspektlərini, ötürülən informasiyanın sıxılması vasitələrini nəzərdən keçirmək;
- terminin mənasının konseptual modellərini qurmaq;
- leksik-terminoloji nominasiyanın psixolingvistik, koqnitiv-informasiya, lingvistik və lingvo-praqmatik aspektlərini öyrənmək;
- terminoloji nominasiyanın milli və beynəlmiləl vasitələrini

⁸ Володина, М.Н. Теория терминологической номинации / М.Н.Володина. – Москва: Издательство Московского университета, – 1997. – 180 с.

təyin etmək;

- termin transformasiyasının funksional-kommunikativ əsaslarını üzə çıxarmaq;
- mövcud elmi-nəzəri mənbələrdən çıxış edərək leksik-terminoloji nominasiyanın analiz-təsnifat prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
- leksik-terminoloji vahidlərin digər strukturlarından fərqli informasiya strukturunun modelləri ilə bağlı prinsipial müddəalar irəli sürmək;
- terminoloji informasiyanın multimodal təqdimat formalarını və onların informasiya strukturuna təsirini nəzərdən keçirmək;
- terminoloji vahidlərin müxtəlif kontekstlərdə və kulturoloji mühitlərdə semantik dəyişkənliyini müəyyənləşdirmək;
- terminoloji sistemlərin sosial və texnoloji dəyişikliklər fonunda dinamik inkişaf mexanizmlərini təhlil etmək;
- terminoloji vahidlərin fənlərarası kommunikasiya mühitində funksionallaşmasını araşdırmaq;
- terminoloji sistemlərin avtomatlaşdırılması və süni intellekt texnologiyaları ilə idarə olunmasının perspektivlərini müəyyənləşdirmək.
- terminin koqnitiv-kulturoloji spesifikasiyasını təhlil etmək və s.

Tədqiqatın metodları. Bu məsələdən danışarkən ilk növbədə qeyd etməliyik ki, tədqiqatın başlıca metodu lingvistik analiz metodudur. Bir sıra hallarda təsviri, tutuşdurma və komponentlərin təhlili metodlarından da istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Tutuşdurulan dillərdə leksik-terminoloji vahidlərin yalnız informasiya strukturu dərindən və ciddi tədqiq olunmuşdur. Terminoloji vahidlərin indiyə kimi öyrənilmiş formal-semantik və xüsusi struktur çərçivəsində, müstəvisində öyrənmək kifayət etmir. Həmin vahidlərin kifayət qədər informasiya vermək gücü var və bu spesifik keyfiyyətləri kompleks olaraq iki müxtəlif sistemli dilin materialları əsasında öyrənmək əsas müddəə olaraq göstərilə bilər;
- Xüsusi anlayışlar barədə informasiyalar leksik-terminoloji vahidlər vasitəsi ilə daşınır və verilir. Biz yeni informasiya cəmiyyətinə yaşayırıq, işimizi qururuq və bu istiqamətdə fəaliyyətimizi

davam etdiririk. Demək olar ki, “yeni informasiya” cəmiyyəti dilçilik elminin yeni və aktual tədqiqatlarının inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşdırılır.

- Bu gün global informasiya şəraitinin formalaşmasında başqa dil vahidləri kimi, leksik-terminoloji vahidlərin də mühüm rolu vardır. Bu keyfiyyət zəminində məlumat formalaşır və vahid terminoloji və informativ funksiya orbitində zənginləşir.

- Leksik-terminoloji vahidlərin informasiya məkanındakı yeri və mövqeyi həlledicidir, informasiyavericiliyin ən əsas əlamətlərindən hesab edilə bilər.

- Leksik-terminoloji vahidlər sistemində mövcud informasiya modeli müasir dövrdə genişləndirilməli, daha müstəqil sistem şəklində təmsil olunmalıdır. Həmin sistemdə leksik-terminoloji vahidlərin informasiya vasitələri və onların məzmununun informasiya şəraitində təyin olunması və bir çox definitiv əlamətlər qeyd olunmalıdır.

- Həmin vahidlərin informasiya yükü dəqiq və konkret olmalıdır.

- Bu məsələlərin dərindən öyrənilməsi bu gün dilin koqnitiv, anlama strukturunu, onun dünyanın dil mənzərəsindəki rolunu da meydana çıxarır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, bu işdə leksik-terminoloji vahidlərin informasiya yükü və bloku ünsiyyətdə xüsusi yer tutur, tədqiqatda həmin yer və status müəyyən olunur. İlk dəfə olaraq tutuşdurulan dillər əsasında terminoloji nominasiyanın çox mühüm problemləri kompleks təhlilə cəlb olunur. Terminin koqnitiv-informasiya strukturu və təbiəti bazalaşdırılır. “Terminin predikasiyası”, “terminoloji informasiya”, “dil in informasiya-terminologiya sferası” kimi mühüm açar ifadələr yeni istiqamətdə proqnozlaşdırılır. Müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında obyekt seçilmiş terminlərin semantikasi və digər funksional əlamətləri öyrənilir. Sözügedən mövzunun özünəməxsusluğu, bütöv tipologiyası təqdim olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işində dillərin leksik-terminoloji sistemində informasiyanın hansı yol və vasitələrlə ötürülməsi problemləri təqdim olunur. Amma nəzəri baxımdan informasiya nəzəriyyəsi ilə leksik-terminoloji sistemin kateqoriyalı münasibətləri bu işdə nəzəri istiqamətdə öyrənilmişdir.

Bundan əlavə, konseptual fikir ayrılıqlarını bir araya gətirmək üçün də müəyyən ciddi cəhdlər edilmişdir. Leksik-semantik informasiya-vericilik potensialının üzə çıxarılmasında arqumentli addım atılmışdır. Həmin vahidlərin informasiya sferasında məxsusi yeri müəyyən olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, informasiyanın dilin hansı vasitələri ilə ötürülməsi problemi universitet və orta məktəb proqramlarında da müəyyən qədər yer tutur. “İnformasiya əsri”ndə bu sahədə müzakirələr, tədqiqatlar aktuallaşdırılır və həmin araşdırmalara xüsusi bir tələbkarlıqla yanaşmağı tələb edir. Dissertasiyanın nəticələri universitet və orta məktəblərdə ingilis və Azərbaycan dili kurslarının tədrisinə, uyğun dərslərin daha sistemli izahını verməyə şərait yaradır. Dissertasiyanın konseptual müddəaları informatika və terminologiya kurslarının xüsusi obyektinə ola bilər, eləcə də leksikologiya və terminologiya mövzularının təkmilləşdirilməsinə kömək edə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın başlıca müddəaları elmi seminarlarda, ölkə miqyaslı və beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə edilmiş, müzakirə olunmuşdur. Mövzu ilə bağlı respublika və bir çox xarici ölkələrdə məqalə və tezislər dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Odlar Yurdu Universitetinin Dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın girişi 10 345, I fəsil 49 670 işarə, II fəsil 70 090 işarə, III fəsil 86 506 işarə, nəticə 7 202 işarədir. Dissertasiya ümumilikdə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 225 314 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki

əhəmiyyəti, mövzunun işlənmə dərəcəsi, aprobasiyası və tətbiqi, quruluşu barədə yığcam elmi məlumat nəzərə çatdırılır.

Dissertasiyanın **“Leksik-terminoloji vahidlərin ümumi strukturu”** adlı I fəslində leksik vahidlərin formal, semantik (məzmun), koqnitiv (anlama) və xüsusi strukturları vahid mərkəzdə birləşərək tədqiq olunur. Fəslin *“Dil, terminologiya və informasiya məsələlərinin tədqiqinə dair”* adlanan I paragrafında müəllif qeyd edir ki, dil ideya və fikirləri ifadə edən işarələr sistemidir. Dili öyrənən sahələr çoxdur. Onlardan biri də terminşünaslıqdır. Terminşünaslıq elmi anlayışların dildəki ifadə forması olan terminlərin bütün xarakterik xüsusiyyətlərini öyrənir. Dilin həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətə dəyişməsi və zənginləşməsi prosesi ən çox terminologiyada rast gəlinir. Terminologiya tərəqqi etmiş və müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmış hər bir milli dilin leksik qatının əhəmiyyətli hissəsini təşkil etməklə yanaşı, onun zənginləşməsində də, əhəmiyyətli rol oynayan qaynaqlardandır.

Terminologiyada informasiya nəzəriyyəsi sahəsini tanınmış alim A.A.Xarkeviç dəfələrlə təsdiq etmişdir. Onun fikrincə, terminologiya elmi öz işarələrindən, terminlərindən, bir çox anlayışlarından istifadə edərək çox mühüm bir nəzəriyyəni – informasiya nəzəriyyəsini yarada bilmişdir. *“İnformasiya – bu məlumatdır, obyektin qorunub saxlanması, nəşri, məlumatın başqa şəkllə salınmasıdır. “İnformasiya” həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətə dəqiq təyindir”*⁹.

*“Terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir”*¹⁰. V.Adilov yazır ki, *“terminlər ədəbi dilin başqa üslublarına nisbətən elmi üslubda daha çox işlədilir və elmi təhkiyəni məntiqi-informatik cəhətdən səciyyələndirir”*¹¹. Müqayisəyə cəlb olunmuş dillər funksional baxımdan inkişaf etmiş dillərdəndir. Həmin dillər sosial həyatın bütün sahələrini əhatə etməklə mədəni-texniki inkişafın ən əsas faktorlarından birinə çevrilmişdir. Terminlərin

9 Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. / – Москва: Издательство “Наука”, – 1970. – 231 с.

10. Виноградов, В.В. Русский язык / В.В.Виноградов. – Москва: Ленинград, – 1947. – 783 с., - с.5

11. Adilov, V. Termin və ümumişlək sözlər // Terminologiya məsələləri, – 1990. – s.10-14., - s.10

ümumişlək sözlərdən fərqli funksional imkanları genişdir.

Fəslin “*Leksik-terminoloji vahidlərin formal və semantik (məzmun) strukturu*” adlanan II paragrafında müəllif yazır ki, terminin formal strukturu dilin leksik vahidi kimidir. Struktur, ümumiyyətlə, dilin materialı və predmetidir. Terminin strukturu, necə deyərlər, onun mənasını ehtiva edir. Leksik-terminoloji vahidlərin ilkin strukturu formal strukturdan ibarətdir. Bu struktur deyərkən terminin hansı sahəyə aid olması, hansı mənşəyə xas olması, mənaları və törətdiyi birləşmələr dərk edilir. Həmin struktur terminoloji lüğətlərdə öz formal təsvirini tapır. Təsvir olunan termin zahiri görünüşcə, formaca canlandırılır. Terminin formal-struktur xüsusiyyətləri ortaya çıxır. Məsələn üçün: *Adapter*. Bu struktur latın mənşəli olub, “adaptare” sözündəndir. İngilis və Azərbaycan dillərində “uyğunlaşdırıram” mənasındadır.

Leksikoloji terminlər – xüsusi leksik vahidlərdir. İngilis dilinə məxsus terminlər əsas etibarilə afrikanizmlərdən (africanism), amerikanizmlər (americanism), anqlisizmlərdən (Anglicism), klassisizmlərdən (classicizm), qallizmlərdən (Gallicism) ibarətdir. Bəzi hallarda bu sıra genişlənir: avstralianizm (Avstalianizm), britisizm (Briticism) və s. İngilis dilinin leksik-terminoloji vahidlərinin strukturuna tipoloji baxımdan semantika elmində hər bir işarə, o cümlədən dil işarələrinə 4 aspektdən yanaşılır: forma, məna, dilin tarixi və sözün mənşəyi və funksiyası.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində terminin struktur tipinə, ümumiliyinə görə aşağıdakı qrupa ayırmaq olar: bir sözdən (kökdən), tərkibdən (tərkibi-mürəkkəb) və düzəltmə (affiksial) ibarət olan formalar. Məsələn, ingilis dilində: sadə terminoloji vahidlər: *name, word*; düzəltmə (affiksial) terminoloji vahidlər: *complaining, pre-terms*; mürəkkəb terminoloji vahidlər: *word-duster, aprtonum*; tərkibli terminoloji vahidlər: *phonetic, motivation* və s. İngilis dilində bu tip struktur münasibətlər faiz etibarilə 51 termin (6,3 faiz) sadə; 156 termin (18,9 faiz) düzəltmə; 111 termin (14,3 faiz) mürəkkəb; 498 termin (60,5 faiz) tərkibi feil. Cəmi: 822 termin¹².

12 Гринев-Гриневиц С.В., Сорокина Э.А. Опыт описания формальной структуры термина (на материале английской терминологии лексикологии) // С.В.Гринев-Гриневиц, Э.А. Сорокина. Вестник Московского

III paraqraf “*Leksik-terminoloji vahidlərin koqnitiv (anlam, dərkətmə) və xüsusi strukturu*” adlanır və burada müəllif belə bir qənaətdə gəlir ki, koqnitiv strukturda dil vahidinin anlamı, dərk olunması əsas yerlərdən birini tutur. “Cognitio” termini latınca qavrama, anlama mənasındadır. Leksik-terminoloji vahidlərin koqnitiv əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: 1) ifadəlilik – dil sistemində koqnitiv vasitələrin verballaşması; 2) effektivlik – praktik işlərin sürətli və effektiv həlli; 3) alqoritmlilik; 4) adaptasiya olunma; 5) mənimsəmə, qavrama. Bu əlamətlər göstərir ki, “*Sözlər kimi, terminlər də dilin mental vahidləridir. Dildə koqnitiv sistem informasiya sistemi ilə birləşərək aktuallaşır, yeni nəzəriyyələri yaranır: dilin kateqoriyallaşması və konseptuallaşması nəzəriyyələri. Bu nəzəriyyəyə görə dildə idrak kodlaşır*”¹³.

Konseptual strukturda freym mənalər yaranır. Freym adı altında hər hansı bir anlayış başa düşülür. Məsələn, semantik təhlildə “oğlan” deyəndə “kişi”, “gənc” anlaşılr. “Qız” deyəndə “qadın”, “gənc” dərk edilir. Bu yolla informasiya (koqnitiv informasiya) genişlənir, şaxələnir. Həmin proses mental məkanda koqnitiv strukturu, semantikanı əlverişli duruma gətirir. Beləliklə, koqnitiv anlayış bazası terminologiyayı inkişaf etdirir. “*Koqnitiv terminologiyada mühüm bir istiqamət formalaşır. Bu istiqamət terminin informasiya-koqnitiv strukturda dərk olunmasını müəyyənləşdirir*”¹⁴. Terminosistemdə yaranan informasiyanın koqnitiv yanaşma ilə öyrənilməsi. Terminosistem deyərkən, dərkətmənin sonucu kimi nizama, qaydaya salınmış dil vahidləri nəzərdə tutulur. Dilçiliyin müasir inkişaf mərhələsi antroposentrik və linqvistik bilik və məlumatların yeni qloballaşma şəraitində funksionallaşmasını tələb edir. Dil-ünsiyyətin mühüm bir alətidir, cəmiyyətin həyatında sosial mühitdə yaranır və inkişaf edir.

государственного областного университета. Серия: Лингвистика, – 2020, №(5), – с.74-85.

13.Хомякова, Е.Г. Информационная-когнитивная система и ее актуализация в языке./ Е.Г.Хомякова. – СПб., Санкт-Петербургское философское общество, – 2004. – с.180-197

14.Исакова, С.С. Когнитивная структура термина. // Вестник ЭКТУ, Западно Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, – 2015. – с.207-213, - s.209

Dissertasiyanın II fəslı “**Leksik-terminoloji vahidlərin xüsusi informasiya strukturu və vasitələri**” adlanır. Elmi və texniki biliklərin intensiv şəkildə artdığı şəraitdə terminoloji vahidlər informasiyanın dəqiq, sistemli və itkisiz şəkildə ifadəsini təmin edən xüsusi dil vasitələri kimi çıxış edir. Terminoloji informasiyanın formalaşması dilin leksik-semantik sistemi ilə biliklər sistemi arasında qarşılıqlı münasibətlərin nəticəsidir; bu münasibətlər daxilində termin müəyyən anlayışın məzmununu kodlaşdırır, onun definitiv sərhədlərini müəyyənləşdirir və elmi kommunikasiya üçün vahid interpretasiya modeli yaradır. Leksik-terminoloji informasiyanın aşağıdakı əlamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu əlamətlər aşağıdakıları əhatə edir:

1) Məlumatın doğruluğu, gerçəkliyi, həqiqiliyi, etibarlılığı, mötəbərliyi, səhihliyi (dürüslüyü); 2) Məlumatın tamlığı, bütövlüyü, dolğunluğu; 3) Məlumatın dəqiqliyi, dürüslüyü, düzgünlüyü, sərrastlığı; 4) Məlumatın dəyəri, qiyməti, əhəmiyyəti; 5) Məlumatın vaxtlı-vaxtında olması; 6) Məlumatın aydınlığı, asanlıqı, anlaşılıqlığı; 7) Məlumatın mümkünlüyü, əlverişliliyi, sadəliyi; 8) Məlumatın qısalığı, müxtəsərliyi; 9) Məlumatın aktuallığı; 10) Məlumatın relevantliyi; 11) Məlumatın qorunması.

Leksik-terminoloji vahidlərin informasiyavermə, ötürmə növlərini də qeyd etmək olar. Bunların sırasında ikisini göstərə bilərik: 1) mətndə işlənən xüsusi terminlər vasitəsilə verilən məlumat; 2) terminoloji sözlüklərdə ayrıca leksik-terminoloji vahidlərin verdiyi məlumat. Məs.: korpus dilçiliyi ilə bağlı bir neçə xüsusi leksik-terminoloji vahidi nəzərdən keçirək: *Korpus* – müəyyən konkret dildə mətnlərin elektron qaydada toplanmasına əsaslanan informasiya-axtarış sistemidir. Bu məlumatdan sonra “milli korpus” termini verilir: Milli korpus – dil onun mövcudluğunun müəyyən mərhələsində (və ya mərhələlərində) bütün janr, üslub, ərazi və sosial variantların müxtəlifliyi ilə təmsil edir. Milli korpusdan dilin elmi tədqiqi və tədrisi ilə bağlı istifadə olunur. Daha sonra korpus dilçiliyi barədə məlumat ötürülür: Korpus dilçiliyi sahəsində tədqiqatlar adətən iki vəzifəni yerinə yetirməli olur: linqvistik tədqiqatlar üçün işçi alətlərin (vasitələrin) yaradılması və bu alətlərin köməyi ilə linqvistik

hadisələrin öyrənilməsi, onların mahiyyətinin aydınlaşdırılması ¹⁵. Göründüyü kimi, bu definisiyanın, izahın struktur komponentləri ilə, onun informasiya bloku arasında sistem münasibətlər yaranır ki, bütün bu məsələlərə fəslin *“Leksik-terminoloji vahidlər vasitəsilə informasiyanın verilməsi”* adlanan I paragrafında yer verilir.

II paragraf *“Leksik-terminoloji informasiya və kontekst məsələləri”* adlanır. S.Vəliyevanın burada gəldiyi qənaətə əsasən, mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dil əşya, proses və hadisələri inikas etdirən *“informasiya”* termin-anlayışı ilə sıx əlaqədədir. Demək olar ki, dünyada baş verən hadisələr cəmiyyət üçün informasiya yaradır. Hər hansı bir məlumat digər məlumatların anlaşılmasına müəyyən zəmin yaradır, informasiya azlığını biliksizliyi, məlumatsızlığı ortadan götürür.

Dil və dilin terminoloji bazası insanın təfəkkür prosesinin təzahürü kimi çıxış edir, bu da konseptlə əməliyyat prosesi deməkdir. Leksik-terminoloji vahidlər xüsusi anlayışları konkret situasiyada, elmi-professional əlaqələrdə informasiya vasitəsi ilə daşıyır. Leksik-terminoloji vahidin pragmatik yönü onun struktur-məna baxımından, xüsusi strategiya yaratmasıdır. Terminoloji nominasiya (adlandırma) terminşünaslıqda xüsusi nominativ fəaliyyətdir, dilin informasiya-terminologiya sferasında axır, terminoloji informasiya formalaşır, qorunub saxlanılır, kodlaşdırılır, emal edilir, yenidən işlənir, hazırlanır, insan tərəfindən istifadə olunaraq, müəyyən müddətdən sonra qavranılır. Leksik-terminoloji informasiya mənbələri cəmiyyətin dərk etmə təcrübəsi ilə əlaqədardır. Terminoloji informasiyanın əsaslarının yaranması biliyin, məlumatın və sözün leksik mənasının kondensasiyası ilə bağlıdır. İnformasiya iki cür kodlaşdırılır: 1) birinci halda ümumdil informasiyası kodlaşdırılır; 2) ikinci halda leksik-terminoloji vahidin definisiyası (təyini) müəyyən-ləşdirilir. Kodlaşma prosesi terminoloji informasiya ilə uyğunlaşdırılır. Terminə informasiya tam şəkildə verildiyi kimi, sıxışdırılmış formada da təqdim oluna bilər. Terminoloji informa-siya konkret termin elementlərin (milli yaxud beynəlmiləl) köməylə kodlaşdırılır, terminin xüsusi informativlik və terminə mənsub digər terminyaraıcı

¹⁵ Mahmudov, M.Ə. Türk dillərinin milli korpusları / M.Ə.Mahmudov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 392 s., - s.17

sıra açılır. Konkret milli dillərin informasiya-terminologiya sferası terminyaradıcı vasitələrin unifikasiya imkanlarını dəqiqləşdirir. Böyük miqdarda latın və yunan mənşəli terminelementlər informativliyi böyük dərəcədə, optimal şəraitdə əhatə edir. Həmin elementlər informativliyin güclənməsində fəal iştirak edir. *“Termin yaranma prosesində yunan və latın dillərinə aid beynəlmiləl sözəmələgətirmə elementlərinə, qrammatik elementlərə prioritet verilməsinin özünəməxsus səbəbləri mövcuddur. İlk öncə, müxtəlif tarixi tendensiya ilə bağlıdır; bundan əlavə, fikir, məlumat dəqiq, aydın və variantsız ifadə edilir, üçüncüsü, ölü dillər hesab olunan yunan və latın dillərinin kök-şəkilçi sistemi arasındakı daxili əlaqələr inkişafdan qaldığı üçün dil elementləri sabitliyini qoruyub saxlayır və həmin elementlərdən hətta müxtəlif lingvistik sistemli dillərdə eyni şəkildə istifadə edilir”* ən başlıcası isə, konkret bir dildə həmin elementlər süni surətdə mexaniki birləşdirilir, lakin düzələn termin həmin dilin öz vahidi hesab olunur”¹⁶.

“Müxtəlif sistemli dillərin informasiya-terminologiya sferası” adlı III paragrafda tədqiqatçı yazır ki, müasir leksikologiya və terminologiyanın aktual problemlərindən biri olan leksik-terminoloji vahidlər vasitəsi ilə hər hansı informasiyanın verilməsi məsələsinin öyrənilməsi onun sistemli şəkildə tədqiq olunması zərurətini yaradır. Bu yöndə apardığı tədqiqatın müəllifinə elə gəlir ki, həmin məsələnin araşdırılmasına xidmət göstərən müxtəlif vasitələrin araşdırılması ünsiyyət zamanı kommunikativliyi və informativliyi yaradan faktorların əmələ gəlməsi qaydaları innovativ elmi fikirlər söyləməyə zəmin yarada bilər. Həmçinin, müxtəlif sistemli dillərin informasiya-terminologiya sferası (sahəsi) haqqında bir çox fikirlər məsələlər hələ də adekvat həllini tapa bilməmişdir.

“İnformasiya” anlayışı bir tərəfdən də *“işarə”*, *“signal”* anlayışları ilə sıx əlaqə təşkil edir. *“İşarənin, signalın daşıyıcısı”* da bu mənaları, demək olar ki, ehtiva edir. Bu cəhətdən dil müəyyən informasiya sistemləri ilə əhatə olunaraq və bu sistemdə müvafiq qaydada qurulur. Dilin əsas informasiya sistemlərini aşağıdakılar təşkil edir: 1) cəmiyyəti informasiya ilə təmin etmək, 2) mühüm və ən

16 Məmmədli, N. Yunan və latın mənşəli beynəlmiləl termin elementlər / N.Məmmədli. – Bakı: Elm, – 1998. – 119 s., - s. 6-7

vacib informasiyalari qoruyub saxlamaq, 3) informasiyaya xidmət etmək. Dildə informasiyanın iki növü də qeyd edilir: 1) elementar informasiya, 2) sosial informasiya.

Bu terminə ilk dəfə 1904-cü ildə K.Brugmanın *“Die Demonstrative pronomina in den indogermanischen Sprachen”* adlı elmi işində rast gəlinir¹⁷. Sonradan yaranan informasiyalar elementarlıqdan, bəsitlikdən çıxır, problemin sonrakı inkişafı haqqında məlumatları ötürür. Yeni araşdırmalar arasında E.B.Paduçevanın zaman deysisindən bəhs edən tədqiqat işi bu leksik-terminoloji vahid haqqında məlumatları bir qədər də genişləndirir¹⁸.

Fəslin *“Definitiv informasiyanın leksik-terminoloji vahidlər vasitəsilə ötürülməsi məsələləri”* adlanan IV paragrafında müəllifin terminlərin informasiya vasitəsi olması ilə bağlı fikirlərinə yer verilir. Dil müxtəlif ideya və fikirləri ifadə edən işarələr sistemidir. Obyektiv reallığın təzahür formaları dillə, onun vasitələri ilə gerçəkləşir və müəyyən müddətdən sonra informasiyaya çevrilir. Eyni zamanda kommunikasiya prosesi də öz-özlüyündə informasiya mübadiləsidir. Bu mübadilə zamanı faktların ekspressiv-emosional rəngliliyi bir çox üslubi vasitələrlə bərabər, həm də leksik-terminoloji vahidlər hesabına reallaşır. *“Müasir dövrdə sosial cəmiyyətdə, ictimai həyatda baş verən dəyişmələrdə dildə yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. İnkişaf edən bütün sahələr yeni terminləri və onların yeni tiplərinin funksional əlamətlərini nominativ (signifikativ), informativ, kommunikativ, ruqulyativ, sistemyaradıcı, definitiv funksiyalarını meydana çıxarır... Definisiya informativliklə bağlı olub, “anlayışın aşkar edilməsi, onun semantikasının müəyyənləşdirilməsi, məntiqi mənanın əsaslandırılması və sonra isə əyanləşdirilməsi ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Bu zaman informasiya dərinədən dərk edilir”*¹⁹.

Definitiv informasiya terminin definitiv funksiyası haqqında

17 Brugmann, K. Die Demonstrative Pronomina der indogermanischen Sprachen. / K. Brugmann. – Leipzig: Gruyter, – 1904, – 151 s., - s.18

18 Падучева, Е.В. Семантика синтаксиса. / Е.В.Падучева. – Москва: Наука, – 1974. – 291 с., - с. 11

19 Sadiqova, S.A. Definitiv terminlərin yaranması // Terminologiya məsələləri, – 2002. – s.18-23, s.22; Zeynalova, G. Azərbaycan dilində definitiv terminlərin yaranma prosesi /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis.avtoreferatı / – Bakı: – 2022. – 29 s., - s.28

biliklər sistemidir. V.V.Vinoqradov yazır ki, *“termin adlandırma funksiyasını yox, definitiv funksiyanı icra edir, başqa sözlə, termin dəqiq qeydəalma vasitəsi kimi işarədir, bu işarə məntiqi təyinat vasitəsi olur, bu məqamda söz elmi terminə aid olur”*²⁰. Mahiyyət və məzmununa görə definitiv funksiya müvafiq anlayışları təyin etmək funksiyasıdır. Söz nəzəriyyəsini geniş izah edən K.A.Levkovskayanın nöqteyi-nəzərinə, definitiv funksiya məhz adi sözlərdən fərqlənən elmi termin üçün səciyyəvidir²¹.

Dissertasiyanın III fəslı **“Mətn strukturunda informasiyanın formalaşması və verilməsi prosesində leksik-terminoloji vahidlərin rolu”** adlanır. Fəslin *“Mətn strukturunda informasiyanın formalaşması və leksik-terminoloji vahidlərin funksional rolu”* adlanan I paraqrafında S.Vəliyeva qeyd edir ki, mətn nitq parçasıdır, bir çox cümlələrin birliyindən, toplusundan yaranır. Mətn – mürəkkəb sintaktik bütöv (MSB) bir söyləm olaraq mövzunun nədən bəhs etdiyini müəyyənləşdirir. Mətnə əsas fikir ondan ibarətdir ki, burada danışanın, yazanın obyektiv və subyektiv düşüncəsi gerçəkləşir. Mətn rəngarəng həcmdə, quruluşa olur, məntiqi-semantik əlaqə onun cümlələr birliyini əhatə edir.

Mətnin başqa özünəxas strukturu da vardır. Q.Kazımov bu haqda yazır ki, *“mətn (sintaktik bütöv) həm dil, həm də nitq faktı kimi öyrənilir. Hər bir mətnin strukturu müəyyən model əsasında qurulur. Modelin strukturu məlumdur: mikrotəma haqqında ümumi məlumat (informasiya) verilir, sonra həmin informasiya (məlumat) genişləndirilir, təminədiçi şəkildə şərh edilir və sonda yekunlaşdırılır. Bu, model-strukturun semantik tərəfidir. Müəyyən bir təmanın həmin model-struktur əsasında qurulması üçün leksik-terminoloji vasitələr, söz-terminoloji birləşmələr və cümlə-söyləm modelləri vardır. Eyni zamanda söz və terminləri, termin-söz birləşmələri və cümlə-söyləmi əlaqələndirmək üçün leksik-qrammatik, leksik-terminoloji vasitələr (bağlayıcılar, modal sözlər, deytik, prosodik vasitələr və s.) vardır.*

20 Виноградов, В.В. Русский язык / В.В.Виноградов. – Москва: Ленинград, – 1947. – 783 с., - с. 12

21 Левковская, К.А. Теория слова принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала /К.А.Левковская. – Москва: Наука, – 1962. – 300 с., - с.196.

*Bütün bunlar mətnin struktur baxımdan qurulmasına xidmət edən dil vasitələridir”*²².

Mətnin strukturu haqqında rus-Avropa dilçiliyində xeyli sayda əsərlər yazılmışdır. Bu məsələlərdən yan keçirik. Bizi mətnin strukturunda *“potensial olaraq yerləşmiş informasiya”* maraqlandırır. Xalqlar bu gün informasiya əsrində yaşayırlar. İndi ən ciddi problemlərdən biri *“informasiya savaşı”*-nin bütün müharibələrdən də üstün olduğu faktıdır. Bu baxımdan informasiyaalma, informasiya-vermə, ötürmə və s. ciddi məsələlərdəndir. Müasir dövrdə ən aktual olduğu üçün bu məsələyə toxunuruq. Amma bizi hər cür mətndə toplanan informasiya maraqlandırır. Bu informasiyanın hansı vasitələrlə dinləyici və oxuculara çatdırılması məsələsi maraqlandırır.

Müxtəlif informasiyalar terminlər vasitəsilə də kondensasiya olunur, yəni mətnin informasiyanın həcmi sıxlaşdırılır və buna xüsusi bilik kimi baxılır. *“İnformasiya mətnin strukturunda formalaşaraq, onun məlumat bazasını təşkil edir. Bunun üçün mətn kommunikasiya prosesində daxil olur”*²³.

Müəllif *“Leksik-terminoloji vahidlərin informasiya mənbələri”* adlı II paragrafda yazır ki, informasiya-məlumat, onun yaranması, insanlara faydası, hansı vasitələrin köməyi ilə meydana gəlməsi, yayılması, verilməsi, ötürülməsi, informasiyanın dərki edilməsi və s. uzun sürən prosesdir. Biz bu yarımfəsildə hər cür informasiyadan deyil, leksik-terminoloji vahidlərin informasiya yükündən və informasiyanı ötürən vasitələrdən bəhs edəcəyik.

Dil müəyyən ideyaları, fikirləri ötürən işarələr sistemidir. Leksik-terminoloji vahidlər də həmin işarələrdən biridir. Həmin vahidlərin çoxfunksiyalı xüsusiyyətləri vardır. Həmin xüsusiyyətlərdən biri də onun (leksik-terminoloji vahidin) *“qəti şəkildə müəyyənlanmış mənaya malik olması və bu mənayı məlumat kimi ətrafa ötürməsi”*²⁴ əlamətidir. Müəyyənlanmış mənə deyərəkən sözün

22 Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Nurlan, –V cild, – 2008. – 500 s., - s.444

23. Каменская, О.Л. Текст и коммуникация. / О.Л.Каменская. – Москва: Высшая школа, – 1990. – 152 с., - с.32

24 Левковская, К.А. Теория слова принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала /К.А.Левковская. – Москва: Наука, – 1962. – 300 с., с.164

terminə çevrilərək mətndə qazandığı semantika dərk edilir. Qeyd edək ki, xüsusi funksiya kəsb edən sözlərin informatik yükü yüksək dərəcədə olması ilə fərqlənir. Bu informatik yük və mənə terminin əşyalar, proseslər, obyektiv gerçəklik hadisələri və onlar barədəki anlayışları məlumat şəklində verməsindədir. K.Levkovskaya termində dil-quruluş, anlayış cəhətləri ilə yanaşı, informasiya strukturunun da mövcudluğunu qeyd edir²⁵. Terminoloji yeniləşmə və informasiya məsələsinə toxunan T.Quliyev yazır: *“Əldə edilən hər bir yeni informasiya dildə, onun lüğət tərkibində yeni bir anlayışın meydana gəlməsini şərtləndirir. Deməli, yeni anlayışların özü də informasiya intensivliyi vasitəsilə müəyyənləşdirilir... Hər bir yeni və zəruri informasiya dildə yeni anlayışı yaratmaqla onun ifadə olunmasını, verilməsini təmin edən terminlərin əmələ gəlməsini diktə edir. Həmçinin yeni anlayışlar özləri də informasiya intensivliyi vasitəsilə bir dildən başqasına keçir”*²⁶.

Termin haqqında məlumat terminologiyaya dair kitablarda, məqalələrdə, monoqrafiyalarda, mətbuatda, kütləvi informasiya vasitələrində, sosial şəbəkələrdə, teleradio proqramlarında, informasiya agentliklərində, internet informasiya ehtiyatlarında və s. verilə bilər. Bunlar terminoloji vahidlər haqqında verilən informasiyanın mənbələri sayıla bilər.

III paraqraf *“Leksik-terminoloji vahidlərin lingvokulturoloji informasiyası”* adlanır. Müəllif bildirir ki, dərk etmə insanın mövcudluğunu tam şəkildə izahatını verən bir fəlsəfi kateqoriya hesab olunur başqa bir mövqedən yanaşsaq isə, təkcə maddi varlığı əks etdirərək kifayətlənmir, bununla yanaşı milli-mənəvi dəyərlərin təcəssümüdür. Cəmiyyətin inkişafı prosesində dərk etmənin yaranması ilə bağlı düşüncə və kommunikasiyanın universal ifadə vasitəsi kimi dil meydana gəlir və fəaliyyət göstərir. Təbii dil elmi, mədəni anlayışların ilk ifadə vasitəsi olmuşdur. Bu baxımdan ətraf aləmin cisim, predmet, hadisə və s.-nin dərk etmə fəaliyyətində dilin rolu böyükdür.

Kulturologiya bir xalqın həyat tərzini səciyyələndirən təcrübi

25 Yenə orada - c.43

26 Quliyev, T.Z. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji yeniləşmə. (1920-1990-cı illər) / T.Z.Quliyev. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 289 s., - s.4

bacarıq və düşüncələrin birləşməsidir. Kulturologiya cəmiyyət tərəfindən həyata keçirilən bir dəyər seçimidir. Kulturologiyanın inkişafı sürətlidir. Kulturologiyanın inkişafının intensivləşməsi dilin inkişafının sürətlənməsinə səbəb olur. Kulturologiya bir elm kimi dil şəxsiyyətinin düşüncəsinin, dil kateqoriyası və konseptləri sayəsində formalaşmış və təşkil olunmuşdur. Milli mədəni kod yaranmışdır. Şüur və kommunikasiya bu kodu “*idarə etmişdir*”.

Dil və nitq nəinki reallığı əks etdirir, həm də öz zəngin vasitələri ilə informasiyanı formalaşdırır. Yuxarıda göstəriləndi kimi həmin vasitələrdən biri də leksik-terminoloji vahidlərdir. Leksik-terminoloji vahidlər vasitəsilə müxtəlif informasiyaların ötürülməsi üzərində tədqiqatın öncəki hissələrində geniş bəhs etmişik. Dissertasiyanın bu hissəsində isə həmin vahidlər vasitəsilə kulturoloji-mədəni informasiyaların verilməsindən danışılacaq. Qeyd edək ki, tədqiqatçılar “*dil-mədəniyyət-insan-etnos*” dörtlüyünü linqvistikada yeni paradiqma kimi müəyyənləşdirmişlər²⁷. Bu paradiqma, əlbəttə, linqvokulturoloji informasiyaya da öz təsirini göstərir. V.N.Proxorova yazır: “*Terminologiya koddur, mədəni-emosional informasiyaları da vermək gücünə malikdir*”²⁸.

Mədəni informasiyaların bir sıra növləri meydana çıxır. Bu növ mədəni informasiyaların əldə edilməsi üçün leksik-terminoloji sistemə linqvokulturoloji baxımdan da yanaşılır. A.Suxanovun təbircə desək, Linqvokulturologiya müasir linqvistikanın antroposentrik və integrasiyasının inikası kimi görünür. Belə ki, dil və nitq insanın mənəvi gücünü və hərtərəfli fəaliyyətini leksik-terminoloji vahidlərlə də stimullaşdırır²⁹.

M.Volodina yazır: “*Bu gün terminin informasiya daşıyıcısı xüsusi, aktual anlayış olduğu üçün terminşünaslıqda konkret elmi istiqamət terminyaradıcı fəaliyyətinin təhlilinə həsr olunmalıdır*”. M.Volodinanın fikrincə, “*Terminin koqnitiv informasiya mahiyyəti*

27 Quliyev, T.Z. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji yeniləşmə. (1920-1990-cı illər) / T.Z.Quliyev. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 289 s., - s.3

28 Прохорова, В.Н. Об эмоциональности // – Москва.: Изд-во Наука, Лингвистические проблемы научно-технической терминологии, –1970. – с.153-157

29. Суханов, А.П. Информация и прогресс. / А.П.Суханов. – Новосибирск: – 1988. – 192 с., - с.52

professional-elmi əlaqə prosesi ilə, terminyaratmanın bütün istiqamətlərində nominativ fəaliyyətin mənzərəsi və aktivliyi ilə, konkret dil məkanında informasiya axını ilə, dərkətmənin inkişafının ayrılmaq, qırılmaz surətdə bağlılığı ilə müəyyənləşir". Bu mövzuya öz münasibətini S.İvanova belə göstərir: *"Dilin leksik-terminoloji vahidləri informasiyanın milli-mədəni xüsusiyyətlərini, obrazlılıq mahiyyətini üzə çıxarır"* ³⁰.

IV paraqraf *"Terminoloji nominasiya və informasiya"* adlanır və müəllifin burada gəldiyi qənaətə əsasən, terminoloji nominasiya dilin nominativ sisteminin xüsusi sahəsini təşkil edir və elmi biliklərin formalaşdırılması, sistemləşdirilməsi və ötürülməsi prosesində aparıcı mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Nominasiya anlayışı dil vahidlərinin gerçəklikdə mövcud olan predmet, hadisə və anlayışları adlandırmaq funksiyası ilə bağlıdır. *"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"*ndə *"nominasiya"* termini haqqında oxuyuruq: *"1. Ad proses kimi, sözün verilmiş konkret referentə uyğunluğu. 2. Nominasiya dedikdə nominativ funksiya başa düşülür. Söz kimi termin də nominativ vahiddir. Nominasiyanın bir növü terminoloji nominasiyadır. Terminoloji nominasiyanın nəticəsi məna keçidləri ilə bağlıdır. Məna keçidləri nəticəsində yeni termin formalaşır. Bu, ikinci nominasiyadır (adlandırmadır). Terminoloji nominasiya nominativ fəaliyyətdir. Dilin informasiya-terminoloji sferasında mühüm yer tutur. Terminin birinci nominasiyasında bir məlumat-bilik, ikinci nominasiyasında isə digər informasiya mövcuddur. Həmin ardıcıl gələn informasiyalardan irəli gələn nominativ funksiya insan fəaliyyəti, onun dərkətməsi və kommunikasiyası ilə birbaşa əlaqədardır"* ³¹. Ümumiyyətlə, *"nominasiya"* anlayışı onomasioloji anlayışdır, müxtəlif quruluşa və mürəkkəb sistemə malikdir. V.N.Teliyanın, A.A.Ufimtsevin, E.V.Kubryakovun və başqalarının əsərlərində bu məsələ öz izahını tapmışdır. *"Nominasiya"* – *bu dil vahidlərinin nominativ funksiya ilə səciyyələri*" ³².

30 Иванова, С.В. Культурологический аспект языковых единиц. / С.В.Иванова. – Уфа: Башкирский государственный университет, – 2002. – 116 с., - с.21

31 Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / – Bakı: Elm, – III c, – 1983. – 555 s.

32 Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды // – Москва: Наука, Языковая

Terminin ikinci adının – ikinci nominasiyasının bir sıra əsas vasitələri vardır. Bu vasitələrə metafora, metonimiya, sinekdoxa və frazeoloji vahidləri aid etmək olar. Nümunələrə müraciət edək: İngilis dilində “*mackintosh*” (makintoş) – ikinci adı parça növüdür – makintos. Bu termin Makintoşun adı ilə ikinci nominasiya qazanmışdır. Başqa bir tibbi termin: *parkinson* – xəstəlik adı. Britaniya həkimi S.Parkinsonun adı ilə əlaqədardır. Həmin eponimlərdə metonomik proses baş vermişdir. Bu cür terminlərə koqnitiv linqvistik və informativ cərchivədə yanaşmaq, onların sonradan yaranan anlamlarını, məlumat blokunu və digər xüsusiyyətlərini dərk etmək lazımdır.

“Terminoloji informasiyanın mətn şəraitində digər xüsusiyyətləri” adlı paraqraf fəslin sonuncu paraqrafıdır. Leksik-terminoloji informativliyinin formalaşması aşağıdakı strukturda olan terminləri əhatə edir: Termin-abreviaturaları informativliyi; Termin sözlərin informativliyi; Mürəkkəb terminlərin informativliyi; Söz-birləşməsi şəklində olan terminlərin informativliyi; Akronim terminlərin informativliyi; Simvol-terminlərin informativliyi. Deməli, terminoloji informasiyanın spesifikasiyası aşağıdakı kimidir: Terminin daxili formasının, terminyaradıcı elementlərin informativliyi; Termin-sözlərin dil forması və onun informativliyi.

Diskursiv qarşılıqlı əlaqə kommunikasiya prosesində iştirakçının qarşılıqlı ünsiyyət anlaşmasını təmin edir. Diskursun təhlilində müxtəlif növ informasiyalar həm eksplisit, həm də implisit xarakter daşıyır. Diskursda terminoloji vahidlərin informasiyasının birinci və ikinci tipləri göstərilir. Birinci tip informasiya danışanın kommunikativ prosesini – adresant mühüm fikirlərlə, öz intensiyası haqqında informasiyanı verir. İnformasiyanın ikinci tipi resipiyentin – adresatın diskursun şərh prosesinde yaranır. Belə izah, şərh kommunikasiya və informasiyanın nitqdəki yaratdığı situasiya ilə bağlanır. Belə informasiya növlərinə ensiklopedik, sosiomədəni və mücərrəd informasiyalar aid edilir. Sosiomədəni informasiya sosial təcrübə prosesində formalaşır.

Dördüncü səviyyədə terminlər vasitəsilə mücərrəd informasiyalar verilir. Diskursiv fəaliyyət prosesində leksik-terminoloji vahidlər

vasitəsilə verilən informasiya qaydaya, nizama salınır. Bununla əlaqədar diskursda işlənən terminoloji vahidlərlə əlaqədar nəzəri cəhətdən aşağıdakı informasiya tiplərindən istifadə edilir: eksplisit informasiya, konvensional informasiya, həqiqi, əsl (hərfi) informasiya. İmplicist (mətnaltı) informasiya danışanın kommunikativ diqqətinin ifadəsi ilə bağlı olur, interaksional mənalara şərh edir. Diskursda intersubektiv informasiya ilə də qarşılaşmaq olur. Diskursiv informasiya sosial-deyktik informasiyaya bölünür³³.

Dissertasiya işində əldə olunan nəticələr aşağıdakılardır:

1. Dil və informasiya qarşılıqlı şərtlənən sistemlər kimi fəaliyyət göstərir və bu münasibətdə leksik-terminoloji vahidlər xüsusi yer tutur. Terminoloji sistem elmi anlayışların adlandırılması vasitəsi olmaqla bərabər, biliklərin kodlaşdırılması, saxlanması və ötürülməsini təmin edən kommunikativ-informativ mexanizm kimi çıxış da edir. İngilis və Azərbaycan dillərinin terminoloji fondunun müqayisəsi göstərir ki, terminlər nominativ və definitiv funksiyalarla yanaşı, elmi təfəkkürün və dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında iştirak edən koqnitiv vasitələrdir. Terminologiyanın inkişafı cəmiyyətin elmi, texniki və sosial inkişaf dinamikası ilə bilavasitə bağlı olduğundan, terminoloji vahidlərin informasiya yükü və kommunikativ potensialı dilçilikdə ayrıca tədqiqat istiqaməti kimi nəzərdən keçirilməlidir.

2. Leksik-terminoloji vahidlərin formal və semantik strukturu onların sistem daxilində funksionallaşmasını təmin edən qarşılıqlı bağlı komponentlərdən ibarətdir. Formal struktur terminin mənşə, quruluş və modelləşmə xüsusiyyətlərini əks etdirdiyi halda, semantik struktur onun məna, definisiya və pragmatik məzmununu müəyyənləşdirir. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları terminlərin sadə, düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi modellər əsasında formalaşdığını, semantik planda isə kommunikativ situasiya, kontekst və konseptual əlaqələr vasitəsilə aktuallaşdığını göstərir. Terminoloji vahidin məzmunu yalnız lüğəvi mənanı deyil, həm də onun elmi-praktik istifadə sferasını və informativ tutumunu ehtiva edir.

33 Лейчик, В.М. Терминоведение. Предмет, методы, структура. / В.М.Лейчик. – Москва: Издательство ЛКИ, – 2007. – 256 с., - с.150

3. Leksik-terminoloji vahidlərin koqnitiv və xüsusi strukturu onların həm dil vahidi, həm də mental və konseptual bilik daşıyıcısı olduğunu ortaya qoyur. Terminlər konseptuallaşma və kateqoriyallaşma prosesləri vasitəsilə elmi biliklərin sistemləşdirilməsini təmin edir, informasiyanın kodlaşdırılması və interpretasiyası üçün əlverişli model yaradır. Terminoloji sistemdə koqnitiv və kommunikativ mexanizmlərin vəhdəti leksik-terminoloji vahidlərin professional ünsiyyədə, elmi diskursda və müxtəlif fəaliyyət sahələrində funksional səmərəliliyini şərtləndirir. Müasir terminologiyada informativ yanaşmanın güclənməsi terminin xüsusi strukturunu, definisiya modellərini və informasiya bloklarını daha geniş nəzəri çərçivədə qiymətləndirməyə imkan verir.

4. Leksik-terminoloji vahidlər elmi biliklərin formalaşdırılması, sistemləşdirilməsi və ötürülməsi prosesində xüsusi informasiya daşıyıcıları kimi çıxış edir. Terminoloji informasiyanın doğruluğu, dəqiqliyi, relevantlığı və kommunikativ səmərəliliyi terminlərin definitiv quruluşu, məna sərhədləri və koqnitiv strukturu ilə müəyyənləşir. Ümumdil informasiyasının terminoloji informasiyaya transformasiyası nəticəsində leksik vahidlər yeni elmi məzmun qazanır, biliklərin kodlaşdırılması və professional ünsiyyədə paylaşdırılması üçün əlverişli vasitəyə çevrilir. Terminoloji vahidlərin informasiya yükü onların semantik məzmunu ilə, kommunikativ situasiya, kontekst və elmi-praktik istifadə sferası ilə şərtlənərək xüsusi informasiya sisteminin formalaşmasına xidmət edir.

5. Terminoloji informasiyanın tam və adekvat qavranılması kontekst amili ilə sıx bağlıdır və terminin semantik potensialı məhz mətn və diskurs daxilində aktuallaşır. Kontekst terminoloji vahidin çoxmənalılığını aradan qaldıraraq onun xüsusi anlayışla bağlı informasiya yükünü dəqiqləşdirir, definitiv və pragmatik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Mikro və makrokontekst, intertekstual və lokal əlaqələr, eləcə də sahəvi terminoloji sistemlər terminin semantik Termin yalnız nominativ vahid deyil, həm də koqnitiv və kommunikativ məzmunun strukturlaşdırılmış ifadə formasıdır. Bu xüsusiyyət onun kontekstdə yüksək informativlik və funksional sabitlik qazanmasını təmin edir.

6. Müxtəlif sistemli dillərin informasiya-terminologiya sferası dil, informasiya və terminologiya arasında mövcud olan qarşılıqlı asılılığı daha aydın şəkildə nümayiş etdirir. İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı, elmi və sosial biliklərin sürətli artımı terminoloji sistemlərin genişlənməsinə, yeni terminləmələrin və nominativ modellərin yaranmasına təkan verir. İngilis və Azərbaycan dillərinin terminoloji materialları göstərir ki, leksik-terminoloji vahidlər xüsusi anlayışları adlandırır, eyni zamanda sosial, iqtisadi, mədəni və elmi informasiyanın kodlaşdırılması, qorunması və ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirir. Milli və beynəlmiləl terminyaratma vasitələrinin, xüsusilə yunan və latın mənşəli elementlərin fəal iştirakı müxtəlif dil sistemlərində terminoloji informasiyanın unifikasiyasını və kommunikativ əlçatanlığını təmin edir, terminoloji sferanı global elmi ünsiyyətin mühüm komponentinə çevirir.

7. Definitiv informasiya terminoloji sistemin əsas struktur komponentlərindən biri kimi leksik-terminoloji vahidlərin məna sərhədlərinin, anlayış məzmununun və funksional təyinatının dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Termin ancaq adlandırma vasitəsi deyil, həmçinin müəyyən elmi bilik və informasiyanın sistemləşdirilmiş ifadə forması olduğundan onun definisiyası terminoloji mənanın qorunması və interpretasiya sabitliyinin təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Definisiyada anlayışın fərqləndirici əlamətləri, predmet məzmunu və semantik xüsusiyyətləri strukturlaşdırılmış şəkildə təqdim edilir, nəticədə terminoloji informasiya kodlaşdırılır və konkret sahə daxilində vahid qavrayış modeli formalaşdırılır.

8. Mətn strukturunda informasiya həm sintaktik və semantik əlaqələr vasitəsilə, həm də leksik-terminoloji vahidlərin sistemli fəaliyyəti əsasında formalaşır. Terminoloji vahidlər mətn daxilində informasiyanın dəqiqləşdirilməsi, elmi biliklərin kondensasiyası və konseptual münasibətlərin qurulması funksiyasını yerinə yetirərək mətnin informativ və koqnitiv bütövlüyünü təmin edir. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları terminoloji vahidlərin müxtəlif üslub sahələrində xüsusi məzmun daşıyıcısı və struktur təşkilatçısı kimi çıxış etdiyini göstərir.

9. Leksik-terminoloji vahidlərin informasiya potensialı onların yarandığı, işlədildiyi və sistemləşdirildiyi mənbələrlə sıx bağlıdır. Terminoloji informasiya elmi ədəbiyyat, lüğətlər, kütləvi informasiya vasitələri, normativ sənədlər və ixtisaslaşmış kommunikasiya mühiti vasitəsilə formalaşaraq cəmiyyətin elmi-intellektual ehtiyaclarını qarşılayır. Terminlərin informativ dəyəri onların dəqiqliyi, sistemliliyi və sahə spesifikliyi ilə müəyyənləşir, bu isə terminoloji sistemin biliklərin ötürülməsi və qorunması funksiyasını gücləndirir.

10. Leksik-terminoloji vahidlər xüsusi bilik və anlayışların ifadə vasitəsi olmaqla bərabər, milli-mədəni təcrübənin və kollektiv şüurun daşıyıcısıdır. Linqvokulturoloji aspektdə terminoloji sistem dil, düşüncə və mədəniyyət arasında qarşılıqlı münasibətlərin ifadə olduğu konseptual sahə kimi çıxış edir. Terminlərdə əks olunan konnotativ və kulturoloji məzmun dünya mənzərəsinin dil vasitəsilə modelləşdirilməsinə, mədəni kodların qorunmasına və mədəni informasiyanın nəsillərarası ötürülməsinə xidmət göstərir.

11. Terminoloji nominasiya anlayışların adlandırılması ilə yanaşı, onların elmi və koqnitiv identifikasiyasını təmin edən mürəkkəb dil prosesidir. Yeni terminlərin yaranması və semantik strukturunun formalaşması elmi inkişaf, peşəkar kommunikasiya və informasiya ehtiyacları ilə şərtlənir. Nominativ fəaliyyət nəticəsində terminoloji sistem dinamik xarakter qazanır, müxtəlif elm sahələrinin anlayış aparatını sistemləşdirərək informasiyanın daha səmərəli və dəqiq təqdimatını mümkün edir.

12. Terminoloji informasiya mətn şəraitində yalnız nominativ məna daşıyır, həm də kontekstual, pragmatik və funksional xüsusiyyətlər qazanır. Mətn daxilində terminlərin semantik yükü kommunikativ məqsəd, üslubi mühit və sahə spesifikasiyası ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır. Bu xüsusiyyətlər terminoloji vahidlərin informativ dəyərini genişləndirir, mətnin məzmun strukturunu daha sistemli və çoxqatlı hala gətirir, elmi kommunikasiya prosesində interpretasiya və anlaşılma imkanlarını artırır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Terminlər və onların Kalka üsulu ilə yaradılması // – Bakı: AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2018. № 19, – s.203-209 (Həmmüəllif: B.Cəfərova);

2. İngilis və Azərbaycan dillərində terminoloji vahidlərin informasiya yükü və bloku // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2019. № 1, – s.245-253;

3. İngilis və Azərbaycan dillərində terminoloji informasiya və kontekst məsələləri // – Bakı: Filoloji Tədqiqlər: Azərbaycan Mühacirət Ədəbiyyatı, Ədəbi Proses və Dil Məsələləri məqalələr toplusu, – 2019. – s.195-201;

4. Müxtəlif sistemli dillərin İnformasiya-Terminologiya Sferası // – Bakı: AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – Filologiya məsələləri, – 2021. № 4, – s.145-152;

5. Mətn Strukturunda İnformasiyanın Formalaşmasında Leksik-Terminoloji Vahidlərin rolu // The XI International Scientific Symposium “Intercultural relations in the modern world”. – Tbilisi, Georgia: – 27 February – 2021, – s.100-103;

6. Issues of definitive transfer through lexical and terminological units (On the basis of materials of various system languages) “National security historical sciences Philological sciences Pedagogical sciences // – Poland, Warszawa, Copernicus Colloquium –journal, – 2021. № 15(102), – p.17 20;

7. Leksik-terminoloji vahidlərin informasiya ötürmə vasitələri // – Bakı: Elmi İş. Beynəlxalq elmi jurnal, Respublika Elmi Qaynaqlar Konfransının materialları, – Bakı: – 2 noyabr – 2021, s. 98-106;

8. Culturological information of lexical terminological units // Scientific Work International scientific journal, Materials of V International Scientific Research Conference. Bakı International scientific journal with Impact Factor, – 24 Sentyabr – 2021, – s.336-340;

9. Mətn Strukturunda iştirak edən leksik terminoloji vahidlər Xüsusi informasiya ötürən mühüm fiksasiya vasitəsi kimi // Gənc tədqiqatçıların IV respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: – 9 Aprel – 2021, II cild, – s.254-256;

10. Condensation of information provided by lexical terminological units // Elmi Qaynaqlar. Tezislər toplusu. – Bakı: – 2022, Cild:1, Sayı: 1, – s. 17-18.

11. İnformasiya termin anlayışının məzmun və mahiyyəti. Leksik-terminoloji vahidlərin mətndəki əsas vasitələri // Filologiya məsələləri. – Bakı: - 2026, - №3, - s.273-281.

12. Culturological information of lexical terminological units. Filologiya və pedaqogika: elmi araşdırmalar. Bakı: - 2026, C3, - №2, - s.88-96.

13. Semantic and informative characteristics of lexical-terminological units in the structure of a text. Министерство Науки И Высшего Образования Российской Федерации. - Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, - 2026, - с.56-59.

14. Leksik-terminoloji vahidlərin informasiya ötürmə vasitələri. Azərbaycan dilçiliyi XXI yüzillikdə: reallıqlar, perspektivlər” adlı II respublika elmi konfransının materialları. Bakı, - 26 may, - 2026, - s.388-393

Dissertasiyanın müdafiəsi 13 Oktyabr 2026-cı il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəhəri, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 8 İyul 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.06.2026

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 41 400

Tiraj: 100